

PARTIZANSKA KNJIGA

Edicija
Saveznici
Knjiga 3

Partizanska knjiga

© Daša Drndić, 1997.

© Za ovo izdanje Partizanska knjiga, 2017.

Urednici
Srđan Srđić
Vladimir Arsenić

Daša Drndić

Umiranje u Torontu

Kikinda, 2018.

*Maši,
mama*

Za moje prijatelje lutalice

*Nema heroja, mrtvi su odmah zaboravljeni.
Udovice heroja udaju se za žive ljude samo zato što su
živi i što je biti živ veća vrlina no biti mrtav heroj.
Ne ostaje više heroja poslije rata, ostaje smo hromih,
bogalja, unakaženih lica od kojih žene odvrćaju
glavu; samo glupana.
Poslije rata, onaj koji živi je onaj koji nije bio u ratu.
Poslije rata, svi zaboravljaju rat i one koji su ratovali.
I to je pravo.
Jer rat je nekoristan, a ne treba odati nikakav kult
onima koji se posvećuju beskorisnom.*

Jean Giono:
Brzjav predsjedniku Daladieru, 30. rujna 1938.

*Rat nije završen; ništa nije svršeno;
čovječanstvo je u zatvoru.*

Romain Rolland: Pismo Vaillant – Couturieru,
tiskano u *Populaireu* 21. travnja 1919.

LJETO

Novine, praonice i Široki Brijeg

Ima jedan mali roman Marguerite Duras, *La pluie d'ete* (*Ljetna kiša*), koji prerasta u poemu o bizarnoj izbjegličkoj obitelji na periferiji Pariza, na periferiji života, pun nadrealne, a istovremeno divlje, privlačne i zastrašujuće ljepote koju nalazimo u onih koji se razlikuju.

Dok još uvijek ošamućeni poslije desetosatnog leta pokušavate uhvatiti onih šest sati koje vam je kruženje oko Zemlje oduzelo, i dok s mapom u ruci opipavate ogromno prostranstvo grada Toronta, trčeci hodnicima podzemne željeznice, računajući kojom je, zatim, nadzemnom autobusnom ili tramvajskom linijom najbolje stići do ureda za emigraciju, primjerice, nemoguće je ne zapaziti kako gotovo svi čitaju. Sve i svašta se čita. Od kineskih novina, horor romana, bljutavih ljubića (to čine uglavnom gargantuanski debele žene), do službenih dokumenata, istraživanja o narkomaniji i ponekih klasika. U rashlađenim, neonom osvijetljenim podzemnim hodnicima (a kanadsko ljeto '95. bilo je neobično toplo i nepodnošljivo vlažno), lica izgledaju bljeđa nego što jesu. Ta lica se klate, spavaju (mnogo spavaju), ili, pak, čitaju.

Podzemna željeznica gotovo je simbol, da ne kažemo metafora (o metaforama, nešto kasnije), Toronta. Bez nje, većina ne bi odmakla od svojih četvrti u predgrađu, neke od kojih su slikovite, čak idilične, dok su druge mračne i siromašne. Bez podzemne

željeznice, više od tri četvrtine radnika ne bi moglo na posao. Podzemna željeznica zastrašujuća je pojava. Kod prečestog korištenja ona izaziva simptome opasne po duševno zdravlje. Ponekad ugrožava i tjelesno zdravlje, jer dolje, pod zemljom, čudan zrak struji: često pregrijan ili pak previše ohlađen. U podzemnim vagonima vlada neprirodna tišina. To je tišina onih koji nemaju izbora. To je tišina onih koji su stiješnjeni uz strana im tjelesa, koji su osuđeni da im za vrat veoma intimno dišu, kišu i pušu potpuno nepoznati ljudi. Tako je, doduše, u svim sredstvima javnog prijevoza. Razlika je u tome što ovdje vožnje traju dugo, po sat, nekada i dva, što ima prijelaza s gornjih na donje ili s donjih na gornje razine da bi se uhvatio sljedeći vlak (sve pod zemljom, stalno pod zemljom), što su stubišta i eskalatori zakrčeni, što kad na postaji stane, ta podzemna željeznica iz svojih dvadesetak vagona bljuje, bljuje i bljuje – ljude.

Ponekad, a to je rijetkost, predstava pod zemljom dobiva male, vesele obrate. Ponekad, a to je rijetkost, u vagonu nahrupi grupa mladića i djevojaka i oni se smiju, oni govore glasno, oni se poznaju. Takvo nedolično ponašanje većinu putnika iritira, jer remeti javni red i mir, remeti uspavljajući ritam gotovo po život značajnog rituala.

U vagonima podzemne željeznice putnici se ne gledaju u oči. Putnici bulje u reklame kojih je svuda naokolo, dugo i često pilje¹, proučavaju mreže postaja

¹ Ima reklama maštovitih, lirskih, upozoravajućih i često se mijenjaju, kao što se često mijenjaju posteri u pothodnicima, što unosi tek neznatnu dinamiku u monotoniju života podzemlja. Netko brine i netko plaća da do poluumrtvljenih, automatiziranih putnika dopru potrošačke poruke. S tih postera, tako, može se saznati da je CN toranj najviši samostojeći (betonski) toranj na svijetu, s najvećim brojem

koje su prikucane iznad sjedala na svaka dva metra s obje strane unutrašnjosti vagona, a koje već odavno znaju napamet od početka do kraja ili od kraja do početka, jer zapravo svejedno je što je kraj a što početak; putnici zure kroz prozor, čini se veoma zainteresirano, a kroz prozor se vide jedino crni, čađavi zidovi ovog prokopa bez kraja.

No, u usporedbi s fanatičnim čitačima koji se ničim ne daju omesti, spavači, krozprozorgledači te reklamoproučavači, ipak su manjina. Ti podzemni čitači čitaju dok sjede, čitaju dok stoje, dok se protežu ili zijevaju, dok kišu, dok se „sredina pomiče naprijed”.

Ipak, kad se uzme Tokio, primjerice, čovjek mora biti sretan da se vozi baš podzemnom željeznicom

stepenica (2.570); da je Ernest Hemingway s devetnaest godina kao novinar radio za „Toronto Star” i da mu je godišnja plaća iznosila 150 dolara (kanadskih); da je prva injekcija insulina u svijetu ubrizgana u Toronto General Hospitalu 1922.; da je Torončanin Sir Sanford Fleming izumio standardno vrijeme; da je taj isti Sir Sanford Fleming 1851. kreirao prvu kanadsku poštansku marku. Jedna od meni najdražih reklama zove se Music for Your Mouth, jer zaista puna je glazbe, posebne neke daleke, već zaboravljene glazbe, a promiče liker od kave. Liker od kave, novopridošlom emigrantu s Balkana, zvuči adolescentno. Liker od kave budi nostalgiju za vremenima kada su se krišom i naizmenice, na prvim ljubavnim sastancima pili onaj jezivo žuti i jezivo gusti Eier Cognac i onaj pastiche od čokolade. Posmatrajući na desnoj strani plakata blago nakrivljenu bocu s orijentalnim natpisom Kahlua, dok iz lijevog gornjeg ugla, s velike visine, a iz tajanstvene daljine, u bijelim violinskim ključevima i bijelim notama u polupunu čašu zlatnosmeđeg napitka preko kockica leda, padaju slapovi hladnog mlijeka, čutiš kako sve u tebi pleše: u grlu, u ustima, osjećaš zaista glazbu kako se valja i pružaš ruku ne bi li bar dotakao, ako ne i okusio, daleku sretnu prošlost.

Toronta. Jer, u Tokiju na platformama stoje radnici-gurači koji užasnu masu ljudskih tjelesa žustro uguravaju u vagone, pomažući im da uhvate određeni vlak kao da hvataju onaj posljednji. U Torontu takvih gurača nema. Zato, u Torontu čovjek zaista može biti sretan kad se vozi podzemnom.

TV VIJEST

U 3.30 poslije ponoći, 21. listopada 1995, maskirano lice napalo je radnika podzemne željeznice u naplatnoj kabini na stanici Victoria Park, u istočnom dijelu Toronta. Maskirano lice, s više uboda nožem u trbuh, usmrtilo je pedesetčetverogodišnjeg J. T. iz Makedonije. Umorstvo su registrirale televizijske kamere. Nakon deset dana istrage, od ubojice još uvijek nije bilo ni traga.

Gore nad zemljom, podzemni čitači, svi se gotovo istovjetno smiješeći, otpjevat će u znak pozdrava i u prolazu, jedno *Bye! Have a nice day!* i nastavit će čitati. Na semaforima, čekajući zeleno svijetlo, oni čitaju; u redovima za sladoled, za kino, za rasprodaje (ovdje ima puno redova i sve može biti na rasprodaji, od automobila do svježeg mesa čudnog mirisa i boje), ljudi čitaju. Pismenost je u Kanadi sedamdeset i pet postotna.

Najveća biblioteka, Reference Library, smještena u srcu grada, ponos je Kanadana i njenog arhitekta Raymonda Moriyame. Tu se ulazi kao u kakav hram. Tu je tišina ogromna, visoka, obgrljena vodopadima koji se spuštaju u modrozeleno bazene. Svjetlost je široka kao orlova krila. U pluća i u mozak ta gotovo staklena,

paučinasta svjetlost ubrizgava duboki dah, u nju se ulazi kao u tajnu, kao u san. Šetate među policama koje razdvajaju borovi i drugo zimzelenje i čekate da iza ugla ugledate more. Onda se nad vama otvori nebo. Isto ono nebo koje vam je u ovom košmarnom lutanju svijetom negdje usput ispalo, koje ste slušali kako vas napušta, koje ste gušeci suze prizivali. Taj Moriyama mora da je lualica. Kad umre, postat će ptica.

Od literature, u Reference Library nema što nema. Postoje ogromni odjeli za svaku oblast znanosti i umjetnosti, veliki dio informacija prebačen je na mikro-filmove. Tu su katalogi od više milijuna naslova pohranjeni u kompjutorskom sistemu dostupnom svakom tko doslovno s ulice naleti. Tu se može sjediti od deset sati do osam navečer, a da vas nitko ne dira (ovdje u globalu nitko nikog ne dira), ili, pak od deset do osam možete nadležne službenike mrcvariti za pomoć u pronalaženju najbizarnijih tiskovina. Iz Reference Library knjige se ne iznose. Fotokopira se za dvadeset centi po stranici.

Iz ostalih knjižnica moguće je iznijeti i kovčeg knjiga. Pa, ako se nema pametnija posla, može se to čituckati dok se pere rublje, primjerice. Vlastite perilice imaju samo bogati. Ima praonica na svakom uglu u gradu za svakojake namjernike. I sušionice su tu. U tim praonicama/sušionicama vise oglasne ploče, pa se za male novce mogu kupiti hrčci s kavezom, čak čitava osmočlana obitelj hrčaka može se kupiti, može se naći baby-sitter, mogu se naručiti domaći kolači, nabaviti pancericice i tako pripremiti za skijanje. U praonicama se mogu i sklapati poznanstva, dok perači svakih pet minuta kontroliraju kako im ciklus(i) napreduje(u) (20 minuta pranje bez prokuhavanja; prokuhavanje ne postoji), mada već znaju da će im bijela roba ostati

„machiana”, jer unatoč dodavanju klora i omekšivača, poslije desetak izvedbi sve se ionako iscufa i podere. Valjda se zato ovdje toliko kupuje i baca, baca i kupuje. Ali, ne sklapaju se baš neka poznanstva u praonicama rublja. Onako da poslije odete na kavu. Kave su, ukoliko ne naletite na kafić u kojem serviraju espresso, a takvih nema mnogo, kave su ogromne (1,5–3dcl), bljedunjave i vrele, nalik – čaju. Tako, ljudi čitaju, jer ne vole se svi baš upoznavati, pogotovo što u posljednje vrijeme ima mnogo novopridošlih stranaca koji govore svakakvim čudnim jezicima. Eto, zato postoje knjižnice. Da se ljudi ne bi previše upoznavali.

Knjižnice u Kanadi povezane su kompjuterskim sistemom, a monitori u knjižnicama dostupni su i djeci. Posuđuju se osim knjiga, ploče, kasete, compact diskovi, slike za ukrašavanje zidova (mahom reprodukcije velikih majstora), video kasete. Ukoliko ima modem, čovjek se iz vlastite sobe može uključiti u mrežu i preko svog kompjutera ući u kartoteku, naručiti knjige i odrediti u koju će mu se biblioteku potom dostaviti. Nema više potrebe knjige gledati, doticati, listati.²

² Kanada je zemlja kompjutera. Kanada je zemlja kompjuteriziranih ljudi. Kompjuterizirani ljudi sve više se družu međusobno, a sve manje s onim nekompjuteriziranima. Uvode se programi preko kojih je iz trgovina hrane i odjeće moguće u miru vlastite sobe, mišem obilježavati i naručivati ono što čovjeku treba. Banke se, također, uvlače u osobne kompjutere. Kompjuterizirani ljudi u svojim stanovima otvaraju privatne tvrtke, galerije, savjetovaništa. Za koje desetljeće družiti će se samo sirotinja i neškolorani. Oni će, svojim nemuštima, na elementarne fraze svedenim jezikom, jedni drugima pokušavati nešto priopćiti, oni će se doticati, gledati, njušiti. Ovi drugi, djecu će prepustiti mašini da im čita bajke, jer i bajke i priče za laku noć ulaze u kompjutere. Ovi drugi, trunuti će u sterilnosti vlastite izolacije.

U jednoj od 95 javnih knjižnica grada Toronta (ovih 95 ne uključuje gotovo isto toliko biblioteka pri takozvanim društvenim centrima – community centres, kojih ima pri svakoj općini, te raznorazne sveučilišne, pa školske, pa tako bez kraja, knjižnice), našla sam, rekoš, u jednoj maloj javnoj knjižnici, Matvejevićev *Mediterranski brevijar*, monografije o Rijeci, Dubrovniku, Zagrebu, o suvremenom hrvatskom slikarstvu, *Misli i poglede* A. G. Matoša, gotovo sabrana djela Ivana Aralice, nešto Tribusona, nešto kuharica i knjiga za kukičanje, sanovnik, knjigu o osamljenosti (prijevod s engleskog) nisam našla. Krleže ima obilato na engleskom.

Onda, knjižare. The World's Biggest Bookstore ima sedamnaest milja polica s preko milijun primjeraka klasificiranih u pedeset oblasti. Ima manjih knjižara koje su ogromne, ima knjižara za djecu, pa za tehniku, za medicinu, za umjetnost. Ovdje je sve ogromno (valjda zbog ogromne potrošnje). Ogromne su staklenke s majonezom (od po dvije litre), kutije sa sladoledom (od po pet), s praškom za pecivo (1 kilogram), pizze (kao „tepsija bureka“), dječja kolica (za šest beba), i neki ljudi (i muški i ženski), kao divovi, a opseg pasa im po tri metra. I voće i povrće je ogromno (blitva, mesti biste njome mogli), ali se kupuje na sitno, jer je skupo. Sva ta hrana dugo traje i teško se kvvari; dobro je konzervirana pa je svježije namirnice dovoljno nabavljati jedan ili dva puta mjesečno.

U ulici Dundas West, nalazi se knjižara koja se nekada zvala Jugoslavica. Sada je Serbica. U njoj ima mnogo knjiga iz prošlog, zajedničkog, jugoslavenskog života. Od slovarica i početnica do Cankara, Racina, Abdulaha Sidrana, Vesne Parun, Ivana Kušana. Onda, iza imaginarno povučene crte bojišta nema više ništa.

Rado bismo i sada trgovali s Hrvatskom, kaže mi vlasnik. Preodgojen da funkcionira po kodeksu

kompetitivnog, tržišnog poslovanja, gotovo sa žaljenjem dodaje: *Ali, ne ide*. Ipak, nekim uskim svijetlim kanalima, u ovu prostranu trgovinu redovito pristizu Globus, Feral, Arena i kupuju se.

Malo niže, u istoj ulici stoji natpis: Slovenia Meat Delicatessen. „Meat”, to je meso. Meat je svježije meso, a ono „delicatessen”, to su kranjske kobasice, kavurma, sudžuk, krvavice, paštete raznorazne, šunke i pršuti. U Slovenia Meat Delicatessen ima novina i časopisa iz Slovenije, iz Srbije, iz Hrvatske. Srijedom dolaze: „Mila”, „Obzor”, „Arena”, „Svijet”, „Feral tribune”, te isključivo subotnji: „Vjesnik”, „Večernji list”, „Glas Slavonije”, i „Glas Istre”. U Slovenia Meat Delicatessen prodaje se svježije i suho meso. Svježije i suho meso je hrana. U Slovenia Meat Delicatessen prodaju se novine. Ergo: novine su hrana.

Hrvatske knjižare u Torontu nema.

U Torontu ima radio-program na hrvatskom jeziku. (To je posebna priča) To su „Zvuci Hrvatske”. Zovem urednika i pitam:

Mogu li se i gdje kupiti nova izdanja knjiga iz Hrvatske?

Mogu, veli urednik, u Norwellu. (Provincijski gradić na periferiji Toronta – dva sata vožnje podzemnom, pa vlakom, pa autobusom – kolima je znatno brže). *U Hrvatskom centru, pri crkvi.*

Što ima, pitam.

Ima Vjesnik, Večernjak...

To nisu knjige.

Ima i knjiga.

A „Feral”, „Novi list”, „Vijenac”, „Erasmus”, „Arkzin”?

O, ne, ne. Što je to Vijenac-Erasmus? Vi ste Hrvatica, kažete? (To pitanje već dugo zvuči mi kao: Imate li tvrdu stolicu? Vaš spolni život je skladan? Što mislite o Židovima i Ciganima?)

Nisam ništa rekla. Ja sam iz Istre.

Vi ste Hrvatica, iz Istre?

Kći mi šapće: *Reci da si Talijanka iz Istre*, i smije se.

Zadivljena oštoumnošću trinaestogodišnje pubertetližke, razgovor s urednikom okončavam iznenađujuće pristojno.

Zovem Hrvatski centar u Norwellu. Na dobrom hrvatskom jeziku, s povremenom pogrešnom upotrebom padeža i s blagim američkim naglaskom, javlja se studentica filozofije. Rođena je u Kanadi, veli, a sponzorira ju kanadska vlada da za vrijeme ljetnog raspusta pomaže u Centru „pri crkvi”. Tako zarađuje džeparac ali ne zna koje se knjige i novine u njemu, tom Centru, mogu kupiti. Fra Stipe je na terenu pa, kaže, najbolje da nazovem sestru. Nazovem sestru, a Sestra mi reče da sestara sada nema, neka pokušam kasnije.

Što ste Vi, pitam.

I ja sam sestra, ali na odmoru iz Domovine.

Otkuda iz Domovine? I ja sam iz Domovine.

Radila sam u Chicagu, nastavlja sestra iz Domovine, *sada sam ovdje.*

A iz Domovine, odakle ste, ne odustajem.

Iz Širokog Brijega.

Tako ne saznah koje se hrvatske novine i knjige prodaju u Norwellu koji se nalazi u blizini Bramptona, a koji, taj Norwell, nisam niti na karti uspjela pronaći. Saznah samo da u tom Norwellu kojeg ni na karti nema, radi Sestra iz domovine – Široki Brijeg.

U Torontu se tiskaju srpske novine, a zovu se „Novine”. U kineskim, grčkim, indijskim, makedonskim i tako dalje radnjicama, koje prodaju i sladoled i kupus, šampone za kosu i za automobile, masline i kore za pitu, „Fructalove” sokove i „Krašove” napolitanke, kekse, griottes, te Podravkinu „Vegetu”, na pultovima stoje beogradsko „Vreme” i ovdašnje „Novine”. U Torontu se ne tiskaju nikakve hrvatske novine.

Hrvatska zato ima ulicu u središtu Toronta. Kratku, usku ulicu u središtu Toronta.

Ima Croatiju.

**MALA SAMOLJUBIVA VIJEST I JEDNA
MUDROSERNA REFLEKSIJA**

„Novi list” i „Glas Istre” počeli su objavljivati moja Pisma iz Kanade. Kad je čovjek daleko, mogu ga malo pripustiti k sebi. Tamo si gdje nisi. Tamo gdje si, zapravo nisi, nego si tamo gdje čezneš biti. Zato, ako želiš negdje zaista biti, otiđi, otiđi što dalje.